

Magdalena WADOWICKA^a, Lidia MIERZEJEWSKA^b

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

^a e-mail: magdalena.wdowicka@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2520-6705

^b e-mail: lidia.mierzejewska@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9830-2853

PROCESY SUBURBANIZACJI W STREFIE PODMIEJSKIEJ POZNAŃ

Suburbanization processes in the area of Poznań

Zarys treści: W artykule podjęto problematykę dotyczącą procesów suburbanizacji. W części pierwszej zaprezentowano istotę, uwarunkowania i konsekwencje tych procesów. Druga część natomiast zawiera analizę procesów suburbanizacji zachodzących w ciągu ostatnich dwudziestu lat w strefie podmiejskiej Poznania. Szczególną uwagę zwrócono na zbadanie jakości i funkcjonalności zagospodarowania przestrzennego osiedli mieszkaniowych oraz motywów osiedlania się ludności w gminach strefy podmiejskiej. Dokonano ponadto analizy zmian zachodzących w rozwoju suburbanizacji obserwowanej w strefie podmiejskiej Poznania w latach 2000–2019 na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych oraz badań statystycznych.

Abstract: The article deals with issues related to suburbanization processes. The first part presents the essence, conditions and consequences of these processes. The second part, on the other hand, contains an analysis of suburbanization processes that have taken place in the last twenty years in the suburban area of Poznań. Particular attention was paid to examining the quality and functionality of spatial development of housing estates and the motives for the settlement of the population in the municipalities of the suburban area. An analysis of changes in the development of suburbanization observed in the area of Poznań in the years 2000–2019 was also carried out on the basis of conducted surveys and statistical surveys.

Słowa kluczowe: suburbanizacja, strefa podmiejska, Poznań

Key words: suburbanization, suburban area, Poznań

WPROWADZENIE

W zglobalizowanym świecie jesteśmy świadkami nasilenia się procesów koncentracji i dekoncentracji rozwoju. Zjawisko to dotyczy także przestrzeni miejskiej. Miasta, które są wysoce złożonym wytworem działalności człowieka, pełniącym rolę jego środowiska życia, traktowane są od stuleci przede wszystkim jako miejsca rozwoju ludzkiej osobowości, kultury, edukacji, a także jako atrakcyjne obszary koncentracji działalności gospodarczej i naukowo-badawczej, kapitału, inwestycji, zaawansowanych technologii, innowacji, wiedzy, informacji oraz lokalizacji coraz bardziej wyspecjalizowanych usług i funkcji zarządczych. Poprzez uwikłanie w globalną sieć relacji społecz-

Wpłynęło: 03.11.2019

Zaakceptowano: 29.03.2020

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Wdowicka M., Mierzejewska L., 2020, Procesy suburbanizacji w strefie podmiejskiej Poznania, *Prace i Studia Geograficzne*, 65.3, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 125–137.

no-gospodarczych znaczenie miast w przestrzeni geograficznej rośnie, a niektóre z nich rozszerzając swoje funkcje, zyskują większą autonomię i stają się ośrodkami odgrywającymi strategiczną rolę w życiu gospodarczym i społecznym współczesnego świata (Wdowicka 2017). Z drugiej jednak strony, miasta coraz częściej postrzegane bywają także jako obszary koncentracji niekorzystnych dla człowieka zjawisk, zdarzeń i procesów – patologii społecznych, terroryzmu, przestępczości, chorób cywilizacyjnych, zanieczyszczonego środowiska, hałasu, zatłoczenia czy zagrożeń ekologicznych. Wszystko to, mimo podejmowanych przez władze publiczne świadomych, celowych działań na rzecz kształtowania bardziej przyjaznej przestrzeni miejskiej, skłania mieszkańców miast do migracji i osiedlania się w strefach podmiejskich, oferujących coraz wyższą jakość życia. Prowadzi to do dalszego rozwoju procesów suburbanizacji, a w konsekwencji do często niekontrolowanej dekoncentracji zabudowy (*urban sprawl*), nieracjonalnego wykorzystania terenów, wzrostu kosztów budowy infrastruktury komunalnej oraz funkcjonowania zarówno gospodarstw domowych, jak i całego organizmu miejskiego, utraty otwartych przestrzeni – często cennych ze względów przyrodniczych i kulturowych, niszczenia krajobrazu i obszarów rekreacyjnych, wzrostu cen ziemi, zatorów w ruchu kołowym na drogach dojazdowych do miasta czy też spadku znaczenia centrum miasta (Lisowski 2005a; Mierzejewska, Parysek 2005; Parysek 2005).

Wobec narastających problemów rozwoju i funkcjonowania współczesnych miast, kształtowana obecnie, w wymiarze europejskim i międzynarodowym, polityka miejska zmierzać ma do podniesienia konkurencyjności obszarów miejskich, a powstające nowe koncepcje, modele i idee planowania rozwoju miast mają na celu ukształtowanie miasta jako miejsca życia jak najbardziej przyjaznego człowiekowi, zrównoważonego, zdrowego, bezpiecznego i funkcjonalnego. Mamy jednak do czynienia ze swoistym dualizmem proponowanych rozwiązań (Lisowski 2005a). Z jednej strony, koncepcje kładące nacisk na aspekty społeczne (takie jak *green city* i *slow city*) skłaniają do planowania rozproszonej zabudowy. Z drugiej strony, inne koncepcje, podnoszące m.in. kwestie ekonomiczne (np. *compact city*, *new urbanism*, *smart city*) – wskazują na zalety miasta zwarte.

Celem artykułu jest zbadanie i opisanie procesów suburbanizacji zachodzących w strefie podmiejskiej Poznania. W części pierwszej zaprezentowano istotę, uwarunkowania i konsekwencje tych procesów. Natomiast druga część opracowania zawiera analizę procesów suburbanizacji na obszarze strefy podmiejskiej Poznania w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku, tj. w latach 2000–2019. W artykule w szczególności uwagę poświęcono analizie obszarów zabudowy mieszkaniowej jedno rodzinnej, w tym:

- 1) jakości i funkcjonalności zagospodarowania przestrzennego osiedli,
- 2) motywów osiedlania się ludności w gminach strefy podmiejskiej,
- 3) miejsc zaspakajania codziennych potrzeb mieszkańców i rodzajów środków transportu najczęściej wykorzystywanych podczas przemieszczania się,
- 4) świadomości mieszkańców w zakresie planowania przestrzennego, ładu przestrzennego oraz regionalnych tradycji architektonicznych.

Dokonano ponadto analizy zmian zachodzących w rozwoju suburbanizacji obserwowanej w strefie podmiejskiej Poznania w latach 2000–2019 na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych oraz badań statystycznych. Ruchy migracyjne, będące efektem przemieszczania się ludności miejskiej do gmin podpoznańskich oraz przyrost podmiotów gospodarczych i instytucji publicznych najbardziej zauważalne są w strefie bezpośredniego sąsiedztwa z Poznaniem. Stąd też za obszar strefy podmiejskiej Poznania w niniejszym opracowaniu przyjęto pierścień jedenastu gmin bezpośrednio przylegających do granic miasta, w tym: 1 gminę miejską Puszczykowo, 3 gminy miejsko-wiejskie: Kórnik, Mosinę i Swarzędz oraz 7 gmin wiejskich: Czerwonak, Suchy Las, Rokietnicę, Tarnowo Podgórne, Dopiewo, Kleszczewo i Komorniki (ryc. 1). W badaniu nie uwzględniono gminy miejskiej Luboń ze względu na wysoki poziom zurbanizowania.

Analizy dotyczące społecznych aspektów suburbanizacji przeprowadzono w oparciu o informacje pozyskane z sondażowego badania ankietowego przeprowadzonego wśród mieszkańców nowych osiedli mieszkaniowych strefy podmiejskiej Poznania w dwóch okresach czasowych, tj. w 2011 i 2019 roku, co umożliwiło uchwycenie dynamiki zmian zachodzących procesów. Badaniem

w formie wywiadu kwestionariuszowego objęto 340 mieszkańców w 2011 r. oraz 450 mieszkańców w 2019 r. Wywiady przeprowadzono w 11 gminach strefy podmiejskiej Poznania na osiedlach o zabudowie jednorodzinnej, powstałych po 2000 r. Dobór mieszkańców w badaniu ankietowym miał charakter nieprobabilistyczny, oparty na dostępności badanych. Pozostałe dane wykorzystane w analizach pochodzą z baz danych Głównego Urzędu Statystycznego.

Ryc. 1. Obszar badań w pracy

Fig. 1. The area of research

Źródło: opracowanie własne / Source: authors' own elaboration.

SUBURBANIZACJA, JEJ UWARUNKOWANIA I KONSEKWENCJE

Procesy rozwoju przestrzennego miast w różnych częściach świata charakteryzują się odmiennym przebiegiem i cechami, na co wpływa wiele czynników i uwarunkowań. W Polsce procesy te zdominowane zostały przez suburbanizację, która jest zjawiskiem bardzo złożonym i wielowymiarowym. Próby zdefiniowania suburbanizacji podejmuje wielu autorów w krajowej oraz międzynarodowej literaturze naukowej¹. Suburbanizacja rozpatrywana jest z różnych punktów widzenia, przy czym najbardziej popularna jest jej analiza prowadzona w czterech zasadniczych aspektach: demograficznym, społecznym, ekonomicznym i przestrzenno-funkcyjnym, które wzajemnie się przeplatają, tworząc unikalny obraz tego zjawiska dla każdego miasta (Harańczyk 2015).

Powszechnie suburbanizację traktuje się jako drugi etap procesu urbanizacji, choć trudno jednoznacznie wskazać na cechy wyróżniające właśnie tę fazę (Heffner 2016). Za charakterystyczne przejawy procesu suburbanizacji uznaje się: dynamiczny rozwój części zewnętrznych miast (obszarów peryferyjnych i stref podmiejskich), urbanizację suburbiów, dekoncentrację zabudowy, rozlewanie

¹ Zob. m.in. Bourne 2001; Champion 2001; Harańczyk 2015; Harasimowicz 2017, 2018; Heffner 2011, 2016; Jackson 1987; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998; Lisowski 2004, 2005a, 2005b; Lisowski, Grochowski 2009; Litwińska 2008; Małek 2011; Mieszkowski, Mills 1993; Parysek 2008a, 2008b; Szymańska 2008.

się miasta na zewnątrz i zajmowanie przez zabudowę wolnych przestrzeni (w szczególności terenów użytkowanych rolniczo), zacieranie się granic miasta czy peryferializację rdzenia miejskiego (Parysek 2008a). Suburbanizacja identyfikowana jest jako zjawisko decentralizacji zachodzące w regionie miejskim, polegające na migracji użytkowników miasta, tj. mieszkańców, podmiotów gospodarczych, instytucji sektora publicznego, ośrodków usługowych, handlowych oraz sektora badawczo-rozwojowego ze strefy centralnej na przedmieścia, często poza granice administracyjne ośrodka miejskiego (Heffner 2016). Pojęciem suburbanizacji określa się także proces funkcjonalnego zespalandia podlegających suburbanizacji obszarów z miastem centralnym (Harańczyk 2015). Suburbanizacja jest więc procesem przemian urbanizacyjnych wsi położonych w strefach podmiejskich, z czasem wchłanianych przez miasto. Na obszarach wiejskich położonych w strefach podmiejskich zachodzą zjawiska i procesy wynikające z bliskości dużego ośrodka miejskiego, w tym zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym, takie jak: zmiany charakteru i gęstości zabudowy, użytkowania ziemi, wyposażenia infrastrukturalnego (Harasimowicz 2017). W trakcie procesu suburbanizacji wykształcają się także określone powiązania między miastem a terenami podmiejskimi, a ich efektem jest pojawienie się nowych funkcji w strefie podmiejskiej (Harasimowicz 2018).

Sposoby definiowania pojęcia „suburbanizacja” uporządkował A. Lisowski (2004, 2005a, 2005b), wskazując na trzy zasadnicze ujęcia, które można spotkać w literaturze przedmiotu:

- 1) suburbanizacja jako proces urbanizacji strefy podmiejskiej, polegający na rozszerzaniu się atrybutów miasta na tereny z nim sąsiadujące, czego skutkiem są przeobrażenia funkcjonalne i morfologiczne strefy podmiejskiej,
- 2) suburbanizacja jako odmiana migracji regionalnych, czyli proces przemieszczania się różnych „aktorów” dotychczas związanych z miastem centralnym do jego strefy podmiejskiej,
- 3) suburbanizacja jako szczególny etap rozwoju aglomeracji, w którym wzrost liczby mieszkańców i miejsc pracy następuje szybciej w strefie podmiejskiej niż w mieście centralnym.

W ujęciu pierwszym suburbanizacja przejawia się w zmianach sposobu użytkowania ziemi na peryferiach miasta i jego strefie podmiejskiej (przekształcanie terenów wiejskich w miejskie) oraz w funkcjonalnym zespalandiu obszarów podlegających suburbanizacji z miastem centralnym.

W drugim, węższym znaczeniu, suburbanizacja interpretowana jest jako proces przemieszczania się z miasta centralnego na jego obrzeża nie tylko ludności, ale także podmiotów gospodarczych reprezentujących różne branże. W tym przypadku wskazuje się także na etapy procesu suburbanizacji jako formy przemieszczeń z miasta: najpierw jego mieszkańców, a następnie funkcji przemysłowych, handlowych, biurowych oraz ośrodków badawczo-rozwojowych.

Z kolei trzecie, najwęższe ujęcie procesów suburbanizacji odnosi się, jak już wspomniano, do szczególnego etapu rozwoju aglomeracji, kiedy to redystrybucja mieszkańców i miejsc pracy przejawia się w szybszym ich wzroście w strefie podmiejskiej niż w mieście centralnym. Należy przy tym zauważyć, że bardziej dynamiczny wzrost ludności w strefie podmiejskiej nie jest wyłącznie rezultatem wewnętrznej redystrybucji w granicach aglomeracji, ale wynika także z przyrostu naturalnego oraz napływu ludności i podmiotów gospodarczych spoza obszaru aglomeracji miejskiej.

Przejawem najbardziej zaawansowanej suburbanizacji jest obecnie tzw. rozszerzona urbanizacja (określana w Stanach Zjednoczonych mianem eksurbanizacji, a we Francji peryurbanizacją), czyli proces urbanizacji obszarów przylegających do dotychczasowej strefy podmiejskiej (Lisowski 2005a, 2005b). Zasadnicza różnica między suburbanizacją a eksurbanizacją polega na tym, że związki nowej strefy z miastem centralnym ulegają osłabieniu, ze względu na to, że nowe ośrodki w strefie eksurbanizacji mogą stanowić konkurencję dla aglomeracji ze względu na większą liczbę miejsc pracy i niezależność administracyjną.

Proces suburbanizacji, który przebiega w bardzo dynamicznym tempie, w sposób żywiołowy, gwałtowny, ekstensywny i chaotyczny określa się pojęciem *urban sprawl* (Lisowski 2005a). Proces ten przejawia się rozlewaniem się miasta i zagospodarowywaniem terenów wiejskich poza zwartą, bardziej intensywnie użytkowaną częścią strefy podmiejskiej, zachłannym zawłaszczaniem ziemi użytkowanej dotąd rolniczo oraz rozproszoną lokalizacją zabudowy w miejscach pozbawionych podstawowej infrastruktury, co powoduje silne uzależnienie mieszkańców od transportu indywidualnego. *Urban sprawl* jest przede wszystkim konsekwencją braku koordynacji zarządzania i plano-

wania na szczelbu aglomeracji bądź obszaru metropolitalnego. Presja właścicieli ziemi na władze lokalne i wymuszanie przekwalifikowywania gruntów rolnych w atrakcyjnych lokalizacjach na cele budowlane, przy braku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, skutkuje chaotyczną, pozbawioną ładu przestrzennego zabudową terenów, które charakteryzują się jednostronnym (mieszkaniowym) użytkowaniem, a także eliminacją terenów zielonych i rolniczych, często cennych krajobrazowo i przyrodniczo oraz wzrostem kosztów funkcjonowania zarówno indywidualnych gospodarstw domowych, jak i całego obszaru funkcjonalnego (Wdowicka, Mierzejewska 2012). Procesowi *urban sprawl* przypisuje się najczęściej takie cechy jak: niska gęstość, odnosząca się zarówno do zaludnienia obszarów podmiejskich, jak i ich zabudowy (nieciągłość zabudowy), zawłaszczanie przestrzeni w sposób ekstensywny i monofunkcyjny, nadmierny rozwój infrastruktury drogowej oraz słabą dostępność usług publicznych (Harasimowicz 2017, 2018).

Wśród głównych uwarunkowań rozwoju procesów suburbanizacji wymienia się przede wszystkim aspekty ekonomiczne i społeczne (Lisowski 2005a). W ujęciu ekonomicznym o przemieszczaniu się podmiotów gospodarczych do strefy podmiejskiej decydują korzystniejsze niż w mieście centralnym warunki prowadzenia działalności, w tym ceny gruntów, dostępność wolnych terenów do zagospodarowania, ulgi podatkowe oraz dostępność komunikacyjna. Natomiast w ujęciu społecznym, suburbanizacja jest wynikiem zmian w indywidualnych decyzjach osób poszukujących określonych walorów środowiskowych miejsca zamieszkania.

K. Heffner (2016) zwrócił uwagę, że w Polsce suburbanizacja, a zwłaszcza zjawisko *urban sprawl*, wywołane jest przede wszystkim przez: (1) politykę władz lokalnych (nieskrępowane przeznaczenie gruntów pod lokalizację różnego rodzaju inwestycji, skutkujące żywiołowym zagospodarowywaniem rozległych obszarów użytkowanych dotąd rolniczo lub stanowiących użytki ekologiczne), (2) strategię deweloperów oraz (3) charakterystyczne preferencje mieszkaniowe klasy średniej – osób nie tylko chcących mieszkać poza miastem, ale także dysponujących dużymi działkami budowlanymi.

Brak właściwego zarządzania procesem suburbanizacji oraz przestrzegania racjonalizacji wykorzystania przestrzeni (które powinno obejmować oszczędne gospodarowanie zasobami, wielofunkcyjność i łączenie funkcji komplementarnych) rodzi liczne negatywne konsekwencje. Do negatywnych skutków należą zmiany pojawiające się w sferze przyrodniczej, ekonomicznej, społeczno-kulturowej i przestrzennej, przy czym ich rozkład i intensywność jest różna w zależności od obszaru, którego dotyczą. Suburbanizacja wiąże się z konsekwencjami nie tylko dla przekształcanych w różnym stopniu i tempie suburbiów, ale wpływa także na sytuację społeczno-gospodarczą miasta centralnego (Lisowski 2005a, Harasimowicz 2017). Skutki suburbanizacji inaczej postrzegane są przez władze miast centralnych, stanowiących rdzeń obszaru metropolitalnego, niż przez władze gmin ościennych należących do strefy podmiejskiej.

Najczęściej suburbanizacja uznawana jest za proces niekorzystny z ogólnospołecznego punktu widzenia, choć korzystny dla indywidualnych jednostek (zarówno mieszkańców, jak i podmiotów gospodarczych). Z indywidualnego punktu widzenia zamieszkanie w strefie podmiejskiej oznacza bowiem: życie w bardziej przyjaznym środowisku, poprawę warunków mieszkaniowych, rekreację na wolnym powietrzu czy też wyższy stopień prywatności życia (Parysek 2008a). Z kolei dla podmiotów gospodarczych i inwestorów korzyści z prowadzenia działalności w strefie podmiejskiej sprowadzają się między innymi do: niższych kosztów nabycia gruntów, możliwości pozyskania działki odpowiedniej wielkości oraz niższych podatków.

Natomiast wśród ogólnospołecznych negatywnych skutków suburbanizacji (zwłaszcza zjawiska *urban sprawl*) wymienia się²:

1) w aspekcie środowiskowym

- zmniejszenie powierzchni terenów rolnych i leśnych, czynnych ekologicznie i tzw. terenów otwartych,
- degradację terenów cennych przyrodniczo,

² Por. Wdowicka, Staszewska 2005; Parysek 2008a; Lisowski, Grochowski 2009; Litwińska 2008; Degórska 2012; Grochowski 2011; Wdowicka, Mierzejewska 2012; Harańczyk 2015; Mierzejewska 2015; Heffner 2016; Harasimowicz 2017.

- niszczenie w strefie podmiejskiej obszarów leśnych i roślinności poprzez wzrost powierzchni penetrowanej przez ludzi,
 - wzrost zanieczyszczenia środowiska, w tym powietrza i wody spalinami oraz hałasem,
 - likwidację naturalnych ekosystemów i utrata bioróżnorodności,
 - pogorszenie walorów krajobrazowych;
- 2) w aspekcie ekonomicznym
- generowanie luki finansowej w budżetach gmin strefy podmiejskiej z powodu barku zameldowania nowych mieszkańców na wsi,
 - wzrost podatków i opłat komunalnych na obszarach nowo zurbanizowanych,
 - wzrost cen ziemi (wymuszanie przekwalifikowywania terenów na cele budowlane),
 - zmniejszenie znaczenia obszarów centralnych miast,
 - zmniejszenie inwestycji w centrum miasta,
 - ograniczenie korzystania z usług wyższego rzędu świadczonych w centrum miasta,
 - spadek dochodów budżetowych w mieście centralnym,
 - spekulacje gruntami,
 - zwiększenie kosztów budowy i utrzymania infrastruktury technicznej,
 - wyższe koszty świadczenia usług i obsługi mieszkańców,
 - zwiększenie zużycia energii,
 - rosnące zużycie paliw,
 - wyższe koszty funkcjonowania gospodarstw domowych;
- 3) w aspekcie społecznym
- socjalną segregację ludności (w centrach miast zamieszkuje najuboższa ludność, a w strefie podmiejskiej najbogatsza),
 - osłabienie więzi społecznych i postawy antyspołeczne na suburbiach (niskie zaangażowanie nowych mieszkańców w życie społeczne i polityczne),
 - konflikty ludności miejscowej i napływowej,
 - wzrost proporcji warstw zmarginalizowanych społecznie w mieście centralnym,
 - problemy społeczne wynikające z braku odpowiedniej infrastruktury technicznej i społecznej (wycofanie się z korzystania usług świadczonych na wsi, w tym edukacji dzieci, codziennych zakupów),
 - wydłużenie czasu dojazdu do pracy,
 - ograniczenie czasu wolnego na skutek spędzania wielu godzin w środkach transportu,
 - silne uzależnienie mieszkańców strefy podmiejskiej od transportu indywidualnego,
 - brak przestrzeni publicznych na nowo zurbanizowanych terenach;
- 4) w aspekcie przestrzennym
- brak ładu przestrzennego i estetyki krajobrazu w strefie podmiejskiej,
 - rozerwanie wiejskich struktur urbanistycznych,
 - nieefektywne i nieracjonalne wykorzystanie przestrzeni (monofunkcyjność zagospodarowania terenów podmiejskich),
 - częste kolizje funkcji rolniczej i mieszkaniowej,
 - nadmierną eksploatację dróg kołowych w wyniku wzrostu natężenia ruchu drogowego i zatory w ruchu kołowym na drogach dojazdowych do miasta,
 - izolację przestrzenną obszarów w mieście centralnym (degradacja terenów opuszczonych przez mieszkańców i podmioty gospodarcze),
 - upadek i zamieranie centrów miast,
 - pogorszenie jakości zabudowy w centralnych częściach miasta,
 - zajmowanie terenów wewnątrzmiastowych przez budowane parkingi.

Wydaje się, że negatywne aspekty suburbanizacji w warunkach polskich przeważają nad pozytywnymi, stąd też proces ten postrzegany jest przede wszystkim przez pryzmat niekorzystnych ogólnospołecznych konsekwencji oraz postępującej chaotyizacji w zagospodarowywaniu przestrzeni. Z tego względu interesującym zagadnieniem badawczym jest kierunek rozwoju, jaki przyjmuje suburbanizacja w Polsce.

SUBURBANIZACJA W GMINACH STREFY PODMIEJSKIEJ POZNANIA

Biorąc pod uwagę charakter procesu suburbanizacji w polskich miastach, należy stwierdzić, że przebiega on w sposób wysoce nieskoordynowany i niezorganizowany na poziomie całych aglomeracji, co prowadzi do nieracjonalnego wykorzystania i chaotyizacji przestrzeni (Wdowicka, Mierzejewska 2012). Taka sytuacja ma także miejsce w przypadku aglomeracji poznańskiej. W wyniku niewłaściwej polityki przestrzennej gmin, rozwój zasobów mieszkaniowych i produkcyjnych w strefie podmiejskiej prowadzi do dewastacji krajobrazu kulturowego, wartościowych terenów przyrodniczych, a nierzadko do kolizji funkcji. Ekspansja miasta na tereny wiejskie następuje w sposób niezwykle żywiołowy, charakteryzując się wysoką konsumpcją przestrzeni, niską gęstością zainwestowania i brakiem ładu przestrzennego. Obszary podmiejskie, o typowym dotychczas rolniczym charakterze, ulegają dynamicznym przeobrażeniom gospodarczym, społecznym i przestrzenno-funkcjonalnym.

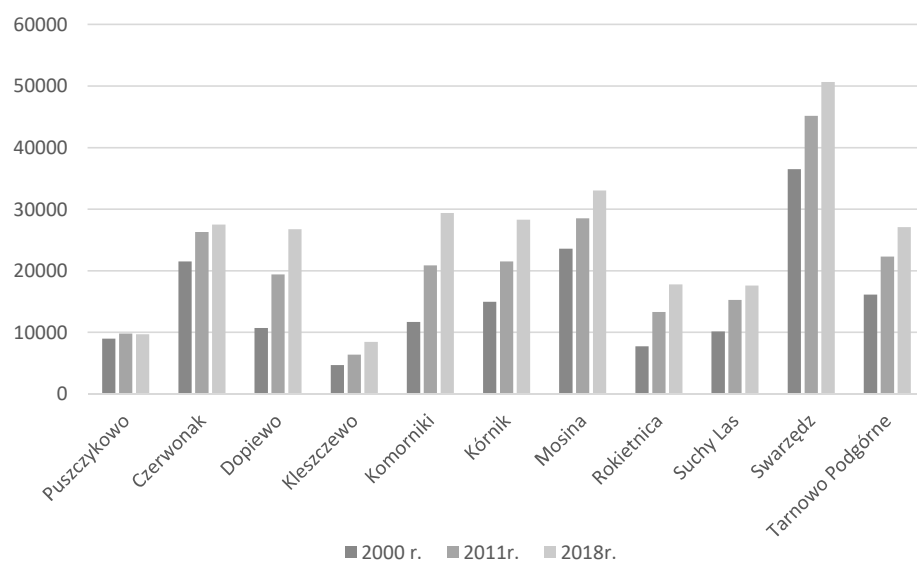
Zmiany demograficzne

Zasadniczym przejawem procesów suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej, podobnie jak to ma miejsce w innych aglomeracjach w Polsce, jest dynamiczny przyrost liczby ludności w gminach strefy podmiejskiej przy jednoczesnej depopulacji Poznania. Na początku XXI wieku proces ten przybrał jeszcze bardziej gwałtowny przebieg niż miało to miejsce w latach 90. XX wieku. W latach 2000–2018 liczba mieszkańców w mieście centralnym zmniejszyła się o 45,8 tys., czyli o 7,9%, podczas gdy liczba ludności w strefie podmiejskiej w tym samym czasie wzrosła o 109,6 tys. (65,8%), co było konsekwencją zarówno ujemnego salda migracji, jak i ujemnego przyrostu naturalnego w mieście. Od 2004 r. ujemne roczne saldo migracji dla Poznania utrzymuje się na poziomie powyżej 2 tys. osób, a w latach 2007–2010 przekraczało nawet 3 tys. osób.

Z kolei w strefie podmiejskiej przyrost ludności przebiega z różnym nasileniem w poszczególnych gminach (ryc. 2, 3). Największy przyrost liczby mieszkańców w latach 2000–2018 odnotowano w gminach: Komorniki (17,7 tys.; 151,6%), Dopiewo (16,1 tys.; 150%), Swarzędz (14,1 tys.; 38,7%), Kórnik (13,3 tys.; 89,3%), Tarnowo Podgórne (10,9 tys.; 67,7%) i Rokietnica (10,1 tys.; 129,9%). Największą dynamikę przyrostu ludności zaobserwowano w gminie Komorniki (252%), Dopiewo (250%) i Rokietnicy (230%). Natomiast najmniejszym przyrostem liczby ludności charakteryzowało się Puszczykowo – gmina miejska, w której jako jedynej jednostce strefy podmiejskiej Poznania od 2011 r. obserwuje się nawet nieznaczny ubytek liczby mieszkańców. Zwiększa się jednocześnie gęstość zaludnienia w gminach podmiejskich. Najwyższe wartości w tym zakresie odnotowano w 2018 r. dla gmin: Puszczykowo (606 os./km²), Swarzędz (497 os./km²) i Komorniki (445 os./km²), podczas gdy w 2000 r. gęstość zaludnienia w tych gminach wynosiła kolejno: 528, 358 i 174 os./km². Rzeczywisty przyrost liczby mieszkańców strefy podmiejskiej wynikał w analizowanym okresie przede wszystkim z dodatniego salda migracji, a w mniejszym stopniu ze wzrastającego w ostatnich latach przyrostu naturalnego. Ujemnym przyrostem naturalnym spośród analizowanych gmin charakteryzowało się tylko Puszczykowo.

Rozwój zabudowy mieszkaniowej

Dynamicznemu przyrostowi ludności w strefie podmiejskiej Poznania towarzyszy intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego, zwłaszcza jednorodzinne. Jak wynika z przeprowadzonych w 2019 r. badań, o wyborze nowego miejsca zamieszkania w strefie podmiejskiej zdecydowały przede wszystkim: bliska odległość do Poznania (68,9%), wielkość działki (66%) oraz jej cena (60,7%). Bardzo ważnym motywem przeprowadzki na wieś były także walory środowiska przyrodniczego, na co wskazało 62,2% respondentów (ryc. 4). W porównaniu z wynikami badania przeprowadzonego w 2011 roku, okazało się, że coraz bardziej doceniana jest przez społeczeństwo możliwość zamieszkania w bezpośredniej bliskości przyrody oraz dobra dostępność infrastruktury społecznej. Szczególną uwagę na aspekt przyrodniczy zwrócili mieszkańcy gmin: Komorniki (77%), Rokietnica (73%), Suchy Las (73%), Mosina (72%), Kórnik (72%) i Czerwonak (65%), charakteryzujących się dobrym dostępem do terenów atrakcyjnych przyrodniczo.

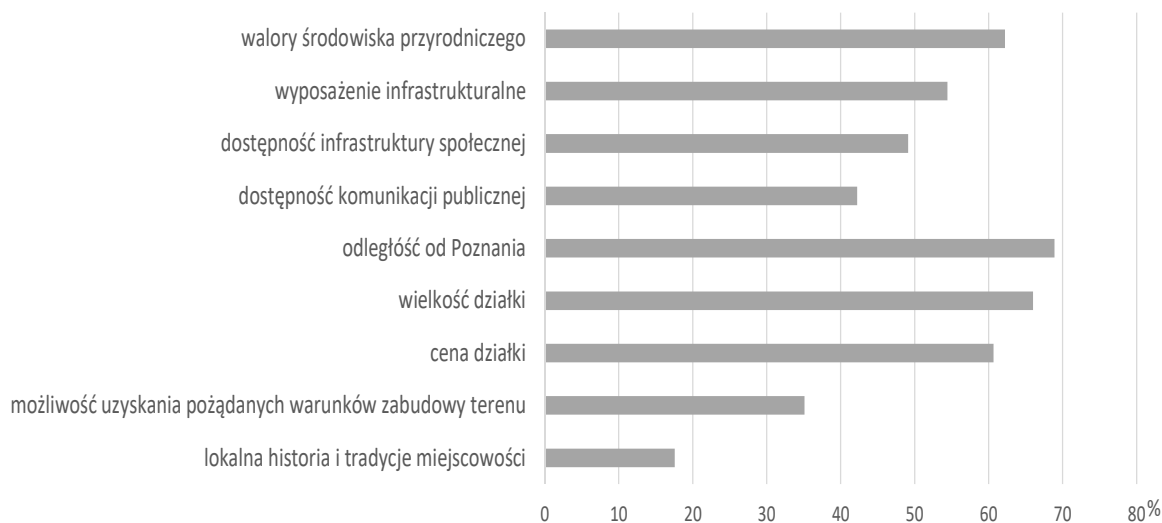
Ryc. 2. Zmiany liczby ludności w gminach strefy podmiejskiej Poznania w latach 2000–2018
Fig. 2. Changes in the population in the communes of the suburban area of Poznań in the years 2000–2018
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.
 Source: authors' own elaboration based on the GUS data.

Ryc. 3. Dynamika przyrostu liczby ludności w gminach strefy podmiejskiej Poznania w latach 2000–2018 (w %)
Fig. 3. Dynamics of population growth in communes of the suburban area of Poznań in 2000–2018 (in %)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.
 Source: authors' own elaboration based on the GUS data.

Nowo powstające osiedla mieszkaniowe budowane są zarówno przez inwestorów indywidualnych, jak i firmy deweloperskie (Wdowicka 2008). W latach 2011–2018 zasoby mieszkaniowe gmin strefy podmiejskiej Poznania powiększyły się o 18,3 tys. mieszkań. Jednocześnie w tym samym czasie

zwiększyła się przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkań z 104,3 m² w 2011 r. do 117,2 m² w 2018 r. Tylko w 2018 r. w 11 gminach strefy podmiejskiej wydano 1812 pozwoleń na budowę. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że większość budynków mieszkaniowych po 2000 roku została zbudowana na podstawie decyzji o warunkach zabudowy terenu, co niestety nie sprzyja wzrostowi poziomu ładunku przestrzennego na obszarze strefy podmiejskiej. Najgorzej pod tym względem wypadła gmina Puszczykowo, gdzie tylko 1% budynków mieszkalnych powstał w oparciu o wpis z miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Niekorzystnie sytuacja kształtuje się także w gminach: Suchy Las, Czerwonak i Tarnowo Podgórne, w których wspomniany wyżej wskaźnik wyniósł 6,7%. Natomiast najwyższą wartością wskaźnika charakteryzuje się gmina Rokietnica (26,7%).

Ryc. 4. Motywy wyboru miejsca zamieszkania w strefie podmiejskiej Poznania

Fig. 4. Motives for choosing a place of residence in the suburban area of Poznań

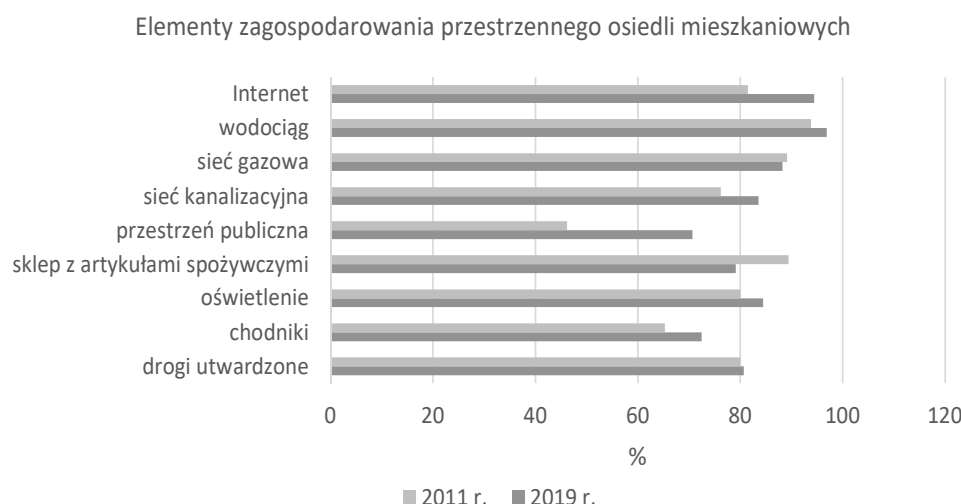
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych (2019 r.).

Source: authors' own elaboration based on surveys (2019).

Niepokojącym zjawiskiem jest bardzo niska świadomość mieszkańców w zakresie kształtowania ładunku przestrzennego, znajomości regionalnych tradycji architektonicznych oraz zasad planowania przestrzennego. Porównując wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w gminach strefy podmiejskiej Poznania w 2011 i 2019 r. należy zauważyć, że coraz więcej mieszkańców reprezentuje pogląd, iż domy na nowych osiedlach mieszkaniowych powinny być budowane w dowolnym stylu architektonicznym (w 2019 r. takiej odpowiedzi udzieliło aż 72,9% respondentów, podczas gdy w 2011 r. takiego zdania było 56,5% badanych). Jednocześnie zaledwie 14,2% respondentów w 2019 r. i 12,9% w 2011 r. przed rozpoczęciem budowy domu zbierała informacje na temat lokalnych tradycji budowlanych. W 2019 r. najwięcej uwagi poświęcili temu zagadnieniu mieszkańcy gmin: Dopiewo (37,8%), Rokietnica (23,3%) oraz Tarnowo Podgórne (21,7%). Większość osób obecnie nie zwraca także uwagi na to, aby powstający dom jak najlepiej wpasował się w otaczający krajobraz (58,9%) i lokalny styl architektoniczny (61,6%). Tylko 52,9% ankietowanych zagospodarowując teren swojej posesji liczy się z opinią sąsiadów. Jakość otoczenia w miejscu zamieszkania nie była przedmiotem zainteresowania aż 37% respondentów w 2019 r. i 20% w 2011 r. Jednak jest ona oceniana bardzo pozytywnie przez 26,2% osób i raczej pozytywnie przez kolejne 62,4% (wyniki badania z 2019 r.). Natomiast jakość architektury na osiedlach mieszkaniowych w 2019 r. bardzo pozytywnie i raczej pozytywnie oceniło odpowiednio: 19,5% i 56,7% osób, a funkcjonalność obszaru zamieszkania: bardzo pozytywnie 26,9% i raczej pozytywnie 51,5% mieszkańców.

Zaobserwowano wzrost zadowolenia społeczeństwa z nowego miejsca zamieszkania – wysoki poziom satysfakcji w tym zakresie wyraziło 86,5% respondentów w 2011 r. i 92,2% w 2019 r. Najbardziej zadowoleni ze swojego miejsca zamieszkania (wyniki badań z 2019 r.) byli mieszkańcy gmin:

Puszczykowo (100%), Suchy Las (97,8%), Kórnik (97,5%) i Tarnowo Podgórne (96,7%). Coraz więcej osób utożsamia się także ze swoim nowym miejscem zamieszkania (46,7% w 2011 r. i 62,7% w 2019 r.). Dotyczy to w szczególności mieszkańców gmin: Puszczykowo (100%), Mosina (78%) i Czerwonak (71,7%). Wpływ na taką sytuację może wywierać poprawiający się poziom zagospodarowania przestrzennego osiedli mieszkaniowych w strefie podmiejskiej oraz zwiększająca się dostępność do usług. Osiedla mieszkaniowe w gminach strefy podmiejskiej coraz lepiej wyposażone są w infrastrukturę techniczną (drogi, chodniki, oświetlenie, Internet, sieć wodociągową, kanalizacyjną i gazową). Coraz częściej powstają także przestrzenie publiczne sprzyjające integrowaniu się społeczności lokalnych (ryc. 5). Wskazuje to na wyraźne ewoluowanie obszaru objętego suburbanizacją. Obecnie najlepiej ankietowani oceniają zagospodarowanie osiedli w gminach: Czerwonak, Swarzędz, Puszczykowo, Mosina, Kleszczewo i Tarnowo Podgórne. Natomiast najgorzej w gminach: Rokietnica, Komorniki i Kórnik. W zakresie infrastruktury społecznej najwyższym poziomem dostępności w ramach osiedli mieszkaniowych w strefie podmiejskiej charakteryzują się sklepy spożywcze, szkoły oraz tereny sportowo-rekreacyjne (ryc. 6).

Ryc. 5. Zmiany w zakresie zagospodarowania osiedli mieszkaniowych w strefie podmiejskiej Poznania w latach 2011–2019

Fig. 5. Changes in the development of housing estates in the suburban area of Poznań in the years 2011–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.
Source: authors' own elaboration based on surveys.

Rozwój działalności gospodarczej

Proces przemieszczania się z miasta centralnego do gmin strefy podmiejskiej dotyczy nie tylko mieszkańców, ale także podmiotów gospodarczych, które lokalizują swoją działalność głównie wzdłuż tras wylotowych z miasta, przede wszystkim w gminach takich jak: Tarnowo Podgórne, Suchy Las, Komorniki, Dopiewo, Kórnik, oraz w mniejszym stopniu w gminach: Czerwonak i Swarzędz. W latach 2000–2018 w strefie podmiejskiej Poznania nastąpił dynamiczny wzrost (140,1%) liczby podmiotów gospodarczych (26,7 tys.), podczas gdy w tym samym czasie w mieście centralnym odnotowano przyrost liczby firm na poziomie 41,8% (32,9 tys.). Należy zaznaczyć, że w wielu gminach podmiejskich tempo przyrostu liczby podmiotów gospodarczych i miejsc pracy w latach 2000–2018 było znacznie wyższe niż w Poznaniu. Dotyczy to w szczególności następujących gmin: Dopiewo (401,2%), Kleszczewo (334,4%), Komorniki (292,2%), Rokietnica (282,9%), Kórnik (194,7%), Suchy Las (174,9%) i Tarnowo Podgórne (141%). Szczególnie dynamiczny przyrost podmiotów gospodarczych w strefie podmiejskiej zaobserwowano w drugim dziesięcioleciu XXI wieku. W latach 2011–2018 w gminach strefy podmiejskiej swoją działalność zlokalizowało 11,2 tys. nowych firm,

w tym 40% udział miały przedsiębiorstwa działające w sektorze wyspecjalizowanych usług okołobiznesowych oraz reprezentujące działalności profesjonalne, naukowe i techniczne. Należy zauważyć, że w okresie 2011–2018 liczba podmiotów gospodarczych świadczących wyspecjalizowane usługi biznesowe wzrosła w strefie podmiejskiej Poznania o 65,5% (1,9 tys. firm), a z zakresu działalności naukowej, profesjonalnej i technicznej o 63,9% (2,4 tys. firm). Natomiast w sektorze produkcji przemysłowej w tym samym czasie odnotowano przyrost podmiotów gospodarczych tylko na poziomie 14,8% (609 firm) i w handlu 13,4% (1,2 tys. firm).

Ryc. 6. Ocena dostępności infrastruktury społecznej na osiedlach strefy podmiejskiej Poznania w latach 2011–2019

Fig. 6. Assessment of the availability of social infrastructure in the suburban area of Poznań in the years 2011–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.
Source: authors' own elaboration based on surveys.

O procesie dynamicznego rozwoju gospodarczego świadczy wzrastająca liczba osób pracujących w gminach strefy podmiejskiej w pobliżu swojego miejsca zamieszkania (38% w 2019 r. w stosunku do 19,4% w 2011 r.). Jak wynika z przeprowadzonych badań, coraz więcej osób w miejscu swojego zamieszkania posyła także dzieci do szkół (58% w 2019 r., przy 48,2% w 2011 r.), korzysta z opieki zdrowotnej (63,1% w 2019 r., przy 45,3% w 2011 r.) i wyspecjalizowanych usług (11,6% w 2019 r., przy 2,9% w 2011 r.), uprawia sport i rekreację (79,3% w 2019 r., przy 75,3% w 2011 r.) oraz realizuje swoje potrzeby kulturalne (4,9% w 2019 r., przy 1,7% w 2011 r.). Wyniki te wskazują na stopniowy rozwój w gminach strefy podmiejskiej Poznania sektora usług oraz lokalizacji inwestycji generujących nowe miejsca pracy dla mieszkańców, co należy uznać za bardzo pozytywny trend. Skutkuje to korzystnymi zmianami w zakresie korzystania przez mieszkańców z poszczególnych rodzajów środków transportu. Dojazdy do pracy prywatnym samochodem w 2011 r. deklarowało 81,2% respondentów, podczas gdy w 2019 r. takiej odpowiedzi udzieliło 73,3% osób. Mieszkańcy chętniej do pracy przemieszczają się pieszo (13,3% ankietowanych w 2019 r., przy 7,6% w 2011 r.) oraz rowerem (10,9% w 2019 r., a 2,3% w 2011 r.). Natomiast mniej osób korzysta z komunikacji publicznej (12% w 2019 r. w porównaniu do 15,3% w 2011 r.).

Opisany powyżej proces wskazuje na zasadnicze zmiany zachodzące w strukturze społeczno-gospodarczej gmin podmiejskich, czego konsekwencją jest przechodzenie suburbanizacji na kolejny etap rozwoju, charakteryzujący się coraz bardziej intensywnym zagospodarowaniem strefy podmiejskiej, wzrostem jej konkurencyjności i niezależności względem miasta centralnego, co z kolei może prowadzić do eksurbanizacji i stopniowego osłabienia relacji przestrzennych gmin podmiejskich z Poznaniem. W takiej sytuacji konieczne jest podjęcie odpowiednich działań przez samorządy w ramach polityki przestrzennej na obszarze aglomeracji poznańskiej.

WNIOSKI

Wyniki badań przeprowadzonych w strefie podmiejskiej Poznania wskazują na postępujący wzrost atrakcyjności obszarów podmiejskich względem miasta centralnego. Dotyczy to zarówno warunków zamieszkania, jak i prowadzenia działalności gospodarczej, co wpływa na coraz dynamiczniejszy rozwój suburbiów. W gminach podpoznańskich zaobserwowano wzrost jakości i funkcjonalności zagospodarowania przestrzennego osiedli mieszkaniowych, które są coraz lepiej wyposażone w infrastrukturę techniczną i społeczną. Zapewniona jest lepsza dostępność do usług, powstają także nowe przestrzenie publiczne sprzyjające integracji społeczności lokalnych. O zwiększającej się konkurencyjności gmin strefy podmiejskiej świadczy nie tylko gwałtowny wzrost liczby mieszkańców (przy utrzymującej się depopulacji miasta centralnego), ale także bardziej dynamiczny niż w Poznaniu przyrost liczby podmiotów gospodarczych (i miejsc pracy), zwłaszcza z sektora wyspecjalizowanych usług biznesowych oraz działalności naukowej, profesjonalnej i technicznej. Skutkuje to zmniejszoną liczbą dojazdów z gmin strefy podmiejskiej do Poznania, zarówno do pracy, szkół, jak i w celu korzystania z usług, co należy uznać za pozytywny trend. Nadal pozostaje jednak jeszcze do rozwiązania problem prowadzenia skutecznej, przemyślanej polityki przestrzennej przez władze samorządowe na szczeblu całej aglomeracji, w celu niwelowania negatywnych aspektów postępującej suburbanizacji.

Kwestia ograniczenia negatywnych skutków rozproszonej suburbanizacji jest przedmiotem dyskusji na arenie międzynarodowej i krajowej już od wielu lat. Wobec intensyfikacji procesów suburbanizacji, wiele miast dąży do ograniczenia ekspansji przestrzennej, podejmując świadome działania na rzecz równoważenia rozwoju obszarów zurbanizowanych w skali aglomeracji. W tym celu coraz bardziej popularne staje się realizowanie koncepcji promujących rozwój miasta zwartego, w tym koncepcji *smart city*, a także wprowadzanie koncepcji granic wzrostu miasta (*urban growth boundary* – UGB) lub rozwiązań typu *greenbelt*. Idee te sprowadzają się przede wszystkim do ochrony otwartych przestrzeni, terenów uprawnych i cennych przyrodniczo, poprawy efektywności ekonomicznej funkcjonowania organizmu miejskiego (zmniejszenie kosztów budowy infrastruktury, zużycia energii), a także promowania poczucia jedności społecznej. Z drugiej jednak strony, jak zauważa A. Lisowski (2005a), nie wiadomo obecnie, czy rozwój zrównoważony może być skutecznie realizowany w mieście zwartym czy rozproszonym.

Choć ze społecznego punktu widzenia, to właśnie koncepcja miasta rozproszonego może być bardziej atrakcyjna, jeśli jest realizowana pod kontrolą oraz właściwie koordynowana i zarządzana, to jednak wyniki przeprowadzonych w niniejszej pracy badań, zwłaszcza te wskazujące na niską świadomość społeczną w zakresie ekologii, znajomości regionalnych tradycji architektonicznych, ładu przestrzennego oraz zasad planowania przestrzennego, skłaniają do refleksji czy polskie społeczeństwo jest gotowe do wdrożenia tego typu idei i koncepcji planowania rozwoju miast. Równoważenie rozwoju obszarów zurbanizowanych, zwłaszcza obecnie, wobec narastającego kryzysu ekologicznego będącego ogromnym wyzwaniem dla współczesnych miast, wymaga przecież nie tylko zaangażowania w ten proces władz publicznych, ale także (a może przede wszystkim) mieszkańców. Stąd też wydaje się, że w najbliższej przyszłości jednym z najistotniejszych działań w ramach polityki miejskiej będzie poszukiwanie i wdrożenie skutecznych instrumentów ułatwiających aktywne włączenie mieszkańców w proces współzarządzania przestrzenią miejską (*bottom-up participatory governance*). Wymagać to będzie zarówno rozwoju sieci relacji partnerskich między władzami a mieszkańcami miast oraz przedstawicielami różnych środowisk społeczno-gospodarczych, jak i zdobywania nowych umiejętności, kwalifikacji i wiedzy przez podmioty odpowiedzialne za proces planowania przestrzennego, edukacji społecznej, a także kształtowania poczucia związku mieszkańców z ich środowiskiem życia i odpowiedzialności, którą za nie ponoszą.

Literatura

- Bourne L.S., 2001, The Urban Sprawl Debate: Myths, Realities and Hidden Agendas, *Plan Canada*, 41, 4, s. 26–28.
Champion T., 2001, *Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization*, [w:] R. Paddison (red.), *Handbook of Urban Studies*, Sage Publications, London, s. 143–161.

- Degórska B., 2012, Problemy planowania struktur przyrodniczych Obszaru Metropolitalnego Warszawy związane z żywiołową urbanizacją przestrzeni, *Mazowsze. Studia Regionalne*, 10, s. 89–106.
- Grochowski M., 2011, Metropolizacja a kształtowanie ładu przestrzennego układów zurbanizowanych, *Mazowsze. Studia Regionalne*, 6, s. 167–172.
- Harańczyk A., 2015, Procesy suburbanizacji w krakowskim obszarze funkcjonalnym, *Studia Miejskie*, 18, s. 85–102.
- Harasimowicz A., 2017, *W kierunku rozwoju zrównoważonego: granice wzrostu miast*, [w:] E. Broniewicz (red.), *Gospodarowanie przestrzeni w warunkach rozwoju zrównoważonego*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, s. 45–66.
- Harasimowicz A., 2018, Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne, *Studia Miejskie*, 29, s. 115–130.
- Heffner K., 2011, Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej, *Studia Miejskie*, 3, s. 17–34.
- Heffner K., 2016, *Proces suburbanizacji a polityka miejska w Polsce*, [w:] T. Marszał (red.), *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 75–110.
- Jackson K.T., 1987, *Crabgrass Frontier. The Suburbanization of the United States*, Oxford University Press, Oxford.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Lisowski A., 2004, Social aspects of the suburbanization stage in the agglomeration of Warsaw, *Dela*, 21, s. 531–541.
- Lisowski A., 2005a, *Janusowe oblicze suburbanizacji*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, „XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 91–100.
- Lisowski A., 2005b, Procesy centralizacji i decentralizacji w aglomeracji warszawskiej w latach 1950–2002, *Prace i Studia Geograficzne*, 35, s. 13–44.
- Lisowski A., Grochowski M., 2009, Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje, *Biuletyn KPZK PAN*, 240, 1, s. 216–280.
- Litwińska E., 2008, *Zjawisko urban sprawl – jeden z wymiarów współczesnych procesów urbanizacji*, [w:] J. Słodczyk, M. Śmigielńska (red.), *Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji*, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 37–48.
- Małek J., 2011, Historyczne i współczesne uwarunkowania procesów suburbanizacji, *Przestrzeń i Forma*, 16, s. 431–442.
- Mierzejewska L., 2015, Zrównoważony rozwój miasta – wybrane sposoby pojmowania, koncepcje i modele, *Problemy Rozwoju Miast*, II, s. 5–11.
- Mierzejewska L., Parysek J., 2005, *Między dezurbanizacją a reurbanizacją: Nowe oblicze urbanizacji w Polsce*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, „XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 47–56.
- Mieszkowski P., Mills E.S., 1993, The Causes of Metropolitan Suburbanization, *Journal of Economic Perspectives*, 7, 3, s. 135–147.
- Parysek J., 2005, *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Parysek J., 2008a, *Procesy suburbanizacyjne w aglomeracji poznańskiej*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 71–90.
- Parysek J., 2008 b, *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 261–286.
- Szymańska D., 2008, *Urbanizacja na świecie*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Wdowicka M., 2008, *Konkurencyjność strefy podmiejskiej Poznania dla rozwoju budownictwa mieszkaniowego*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat poznański-jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 207–219.
- Wdowicka M., 2017, *Miasta w globalnej sieci korporacji transnarodowych*. Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Wdowicka M., Mierzejewska L., 2012, Chaos w zagospodarowaniu przestrzennym stref podmiejskich jako efekt braku zintegrowanego systemu planowania (na przykładzie strefy podmiejskiej Poznania), *Problemy Rozwoju Miast*, 1, s. 40–52.
- Wdowicka M., Staszewska S., 2005, *Suburbanisation in Poland in the Period of Socio-Economic Transformation*, [w:] Y. Murayama, G. Du (red.), *Cities in Global Perspective: Diversity and Transition*, Rikkyo University, IGU Urban Commission, Tokio, s. 62–71.